

LAPIS JÓZSEF

Önmagunk megfigyelése

TAMÁS ATTILA ÉRTEKEZŐ PRÓZÁJÁNAK TÖRVÉNYSZERŰSÉGEIRŐL

Nem ismerek olyan irodalomtudóst, aki Tamás Attilánál komolyabban vette volna, és értekező szövegeiben nyíltabban színre vitte volna azt a belátást, hogy a műalkotásokkal való szembesülés voltaképpen bizonyos, belőlük fakadó kérdésekkel történő szembenézés is. Kérdéseket teszünk föl a szövegnek, hiszen a mű olvasása kérdéseket generált bennünk. Tamás Attila írásaiban mindez egyszerre jelent retorikai felépítményt (a kérdező formula gyakori használatát valamilyen közös belátásra jutás érdekében), valamint valamilyen megfogalmazható probléma fölvetését, annak megértési kísérletét, hogy milyen gondolati, erkölcsi (stb.) kihívás elé állít minket az adott műalkotás.

Minden bizonnyal legfontosabb és legkedvesebb szerzője, József Attila „*Költőnk és Kora*” című verse értelmezésének például az alábbi módon kezd neki: „*Költőnk és Kora*». Különös cím. Miért van idézőjelben? Mit kereshet benne a második nagybetű? És honnan ez a József Attilától szokatlan fontoskodó szeretetteljesség a megnevezésben: »költőnk»? Ki az, aki az áhítatos tiszteletnek és a különcöt illető lekezelésnek ilyen langyos elegyedésével közelít a művészhez?»¹ Az idézet az esszényelv legszebb hagyományait idézi föl, gondoljunk csak a kérdésben megbújó azon árnyalt értelmezési javaslatra, amelyet a „langyos elegyedés” kifejezés vet föl a költemény modalitásával kapcsolatban (a professzorra egyébként alapvetően nem jellemző, itt teljesen adekvát nonsalanszként). Konkrétan megfogalmazza továbbá azokat a kérdéseket, amelyekbe – a valóban sajátságos, „különc” címadás miatt – hamar beleütközünk az olvasás során, és amelyek a vers megértése szempontjából hasznos és fontos alaphelyzet feltárását segítik. (Remek didaktikus kérdésekről van tehát szó: egy szemináriumot is megnyithatunk velük.)

Az idézett szöveghelyet azért tartom érdemesnek kiválasztani az életmű sok egyéb „kérdező” passzusa közül,² mert a közvetlenül utána következő szakaszban a szerző reflektál is módszerére: „Éledő kérdéseink félig-meddig már »menet közben« is válaszokat hívnak elő. Mindenekelőtt: iróniára gyanakszunk.” A színre vitt értelmezői munkafolyamat példája ez, amely éppenséggel nem idegen Tamás Attilától: egyszerre elegáns és előzékeny gesztus, s több annál: a következtetések, afirmációk egyszerű közlése helyett demonstrálja a gondolkodás útjait (s valamilyest kockázatot is vállalva: útvesztőit is) – s emiatt van, hogy nála a gyakori többes szám első személy a legkevésbé sem királyi többest jelent, hanem az értelmezés (mint tett) tapasztalásában való részesülést, a megértésre irányuló törekvés közös átélését. Mindez természetesen retorika, s bizonyos mértékig illúzió – ám nem tét nélküli, s a maga kontrollált módján a műhelyajtó kitérését is jelenti, amelyen keresztül a néző nem csak a mesterremek születésének, de a forgácsoknak, sallangoknak, esetleges mellékvágányoknak is tanúja lehet. Mindenképp hasznos abból a szempontból, hogy ezzel az – elnézést a kifejezésért – „látványkonyhával” felhívja a figyelmet arra, hogy a professzionális műértelmezés nem boszorkány-

konyha; metodikája, szabályrendszere van. S a szabályok egyike a folytonos önreflexió, az elvégzett műveletek gondos figyelemmel követése: „Itt viszont álljunk meg egy pillanatra, s lassítva engedjük csak tovább peregni a szalagot, hogy közben önmagunk megfigyelésére is alkalmunk nyíljon.”³ „Önmagunk megfigyelésére” azért is van szükség, hogy minél pontosabban és részletesebben érzékeljük a műalkotás adott effektusának a befogadóra gyakorolt hatását, illetőleg a befogadás közbeni működését mint történést.

S mindebben benne van az, hogy e megfigyelések megismételhetők; nem esetlegesek és pillanatnyiak, hanem – a szellemtudományi diszciplína implicit és explicit szubjektív mozzanataival együtt – ellenőrizhetők. Tamás Attila szakmához való hozzáállásában mindig is éreztem valamiféle természettudósi jelleget, igényt – az értelmezés, az irodalomtörténeti munka nála nem játék, az öncélúság látszatát is elkerüli. Ennek nem mond ellent az, hogy időnként az értekező nyelve kifejezetten költőivé válik, hiszen ezekben a passzusokban is azt érezzük, hogy valamilyen hatásmechanizmus, a műalkotás valamely aspektusának árnyalt, precíz visszaadására törekszik, s ha kell, ennek – a hatások, benyomások rögzítésének – érdekében el tud rugaszkodni a száraz és szigorú terminológiától. Bármely szöveghez, életműhöz, elméleti problémához – például a líra mibenlétét firtató kérdéshez – történő odafordulásban érezhető nála a kérlelhetetlen logika, valamint elengedhetetlen pragmatizmus az értelem útjainak kutatása során. Ez érhető tetten például utolsó irodalomtudományos kötetének (*Határhelyzetben*) abban a szövegében is,⁴ amelyben a „költői mű” (ő ennek használatát javasolja),⁵ „líra”, „lírai mű” stb. fogalmaival vet számot. A szukcesszív logika, a pragmatikusság és a diszciplínaris precizitás példája az alábbi gondolatsor, amelyet a szerző gondolkodásmódjának megértése végett érdemes hosszabban idézni: „Mármost tudjuk, hogy az egyes elnevezéseknek jórészt valamilyen konvenció, többnyire hallgatólagos konszenzus az alapjuk. Egy bizonyos tudományos konvenció szerinti szóhasználatnak a jogosságát egy másik ellenében elvitatni így nem föltétlenül értelmesebb tevékenység, mint amilyen az lenne, ha két nemzeti konvenciót állítanánk egymással hasonlóképpen szembe: ha mondjuk azt próbálnánk eldönteni, hogy az »asztal«, a »Tisch«, vagy éppenséggel a »table«-e a helyesebb, alkalmasabb elnevezésük bizonyos hatvan-nyolcvan centiméter magas, lábakon álló, egy-két négyzetméter területű sima lapoknak. [...] [C]élszerűbbnek látszik megfelelő szótárakat (szaknyelvi eltérés esetében szó-értelmezéseket) készíteni, illetőleg adni. Meghatározni, vagy legalábbis körülírni a különböző szerzőknél különbözőképpen használt szavak és kifejezések adott esetben értelmezését – egyszersmind természetesen az adott »nyelv« szó-, illetőleg fogalomrendszerére is rávilágítva. Tehát arra, hogy egymás »melletti«, egymástól független, vagy pedig fő- és alkategóriák elnevezéseivel van-e dolgunk. (Példánknál maradva: az »asztal« és »íróasztal«, »asztal« és »bútor«, »asztal« és »szekrény« egymással milyen viszonyban álló fogalmakat jelölnek.)” Látható, hogy Tamás Attila a hasznosság, hatékonyság alapelve és megfogható metodológia (például a komparatív kontextualizálás és viszonyrendbe helyezés) szerint törekedett az adott fogalmak, terminusok, kategóriák hatékony értelemmel telítésére, a szaknyelvi jelentések minél pontosabb szűkítésére (éppenséggel a jelentésvésztés és -főlötség keletkezésének lehetőség szerinti kiküszöbölése miatt).

A „líra” fogalmának tényleges (tankönyvi, szaktudományos szövegekben előforduló) használatáról szólva kitér arra is, hogy miképpen látja azoknak a szakki-fejezéseknek a relevanciáját, amelyek körülhatárolhatósága és viszonyrendszerbe foglalása problematikus, s eközben a „líra” kifejezést a közbeszéd körülbelüli szókincséhez, a hétköznapi használhatóság *nagyjából* érthető körébe utalja, de semmiképpen sem tartja a tudományos szaknyelvben érvényes terminusnak. „A zavar csak akkor jelentkezik, ha az ilyen elnevezésekkel megjelölt alkotásokat egymástól *tudományosan* (esetleg éppen filozofikusan) elkülönítendőknak próbálják felfogni, magasba nyúló építmények alapjait látva bennük. Tudományos tárgyalásra ugyanis »a líra«-nak ez a köre *nem látszik alkalmasnak*.”⁶ Tamás Attila nagy felelősséggel viseltetett szakmája „eszközkészlete” iránt, s tudta, hogy mivel az irodalmár nagy mértékben a szavak által dolgozik, a szavak tekintetében minden részletnek jelentősége van. Ezzel egybehangzó összefüggés az, hogy természetszerűleg a műalkotások interpretálása során a szónyi, illetve betűnyi, hangnyi, hangszerkezetnyi egységek vizsgálatának kiemelt jelentőséget tulajdonított.

Hogy Tamás Attila szakmai munkásságának milyen, eddig föl nem tárt értékei bújnak meg akár néhány lapon, annak érzékeltetésére hadd utaljak most csak a Weöres-monográfia elsőrangú gyerekversefejezetére. Ebben Weöres Sándor „gyerekverseit” olyan formán rendezi típusokba „a közös szóval gyermekinek nevezhető sajátságok közti *jellembeli* eltérések” alapján, hogy a felosztás a kortárs gyerekköltészet főbb vonulataival is nagy pontossággal párhuzamba vonható, s így tulajdonképpen használható rendszert ad a mostani gyerekirodalom-kutatáshoz is. (Sajnálatos, hogy az 1978-as könyv belátásainak hasznosítását alig fedeztem föl későbbi vonatkozó szakmunkákban.) „Így például a gyermekkort *visszaidéző*, a gyerekhez *felnőttként* szóló, a gyerek hangját enyhén *karikírozó-stilizáló* változatban mintegy közvetlenül megszólaltató, valamint a gyermeki látás- és kifejezés-mód naív spontaneitásához igazodó, bennük ihlető *példára lelő*, művészi lehetőségeiket próbálgató-bontakoztatgató versek típusai egyaránt föllelhetőek nála – ha nem is egymástól elkülönülten.”⁷ A felosztásban a kortárs gyereklíra (1) érzéki-játékos-hangzós-ritmikus, (2) nézőpont-keveredéssel járó visszatekintő perspektívájú, valamint (3) a gyerekhangot imitáló irányai egyaránt föllelhetőek. Az utóbbi irányhoz kapcsolódva elmondható ugyanis, hogy Weöres Sándor életművében megtaláljuk azt a szövegcsoportot is, amely az ún. svéd gyerekversek hagyományát követő, jellemben viszonylag széles skálán mozgó (Ranschburg Jenőtől Kukorelly Endrén, Fekete Vincén, Lackfi Jánoson, Kiss Ottón és másokon át Krusovszky Dénesig ívelő) irányvonal alternatív magyar nyelvű előzményeként ismerhető föl: a *Kisfiúk témáira* című (1968-as) versciklusról van szó. (1) „Ha majd hatéves leszek / Ibit elveszem feleségül / mercedes kocsi vezetek / Ibi nem ülhet bele / otthun a hele.” Jóllehet, a helyesírási sajátosságokat is karikírozó első darabban a svéd hagyományra jellemző perspektivikus szubverzión helyett mintha inkább szatírára és paródiára bukkannánk, a sorozat többi szövegében már találkozunk meglepő nézőpontokkal, groteszk módon karnevalisztikus fordulatokkal (Tamás Attila szavával élve: „szamárfülmotogatással”): (2) „KARESZ HÜJE / GYÖNGYI HÜJE / csak én vagyok okos / énnekem a segembe is felyem van”; (3) „Jobbra át / balra át / én masírozok legelő / temetjük a nagymamát.”⁸

Tamás Attilánál az aprólékos részletmegfigyelések, zsebkendőnyi területre kiterjedő sor- és képelemzések minden esetben a műalkotás egészének mint háttér- mintázatnak a folyamatos figyelembe vételével történnek meg, annak érdekében, hogy egy fontosnak tűnő poétikai megoldás vagy gondolatalakzat ne pusztán egyediségében tűnjék újszerűnek, különlegesnek, hanem akár kikülönülve valamely nagyobb (irodalmi, eszmetörténeti) struktúrából, akár éppenséggel jól illeszkedve hozzá, de megbízhatóan válják jelentéssé önmaga sajátos működés- módján túlmutatva is. Tamás Attila egyik kedvelt szavával élve: jussunk el általa magán túlmutató – az életműre, a szerzőre, a stílusirányzatra, a korszakra stb. jellemző – „törvényszerűségek” megértéséhez is. Weöres Sándor „gyerekverseinek” értelmezése nála például teljes mértékben integrálódik az életmű olvashatóságába: a „lehetőség-világok” gyermeki alakulása kerül kapcsolatba a Weöres-poétika erőteljes jelentésszóró potenciáljával (miközben szavakat, hangokat elemez tüzetesen). Az említett nagyobb struktúra mindazonáltal nem feltétlenül történeti érdekeltsgű: sok esetben a lírának mint olyannak a létmódjához kerülünk közelebb általa.

A főntebb elmondottak fényében talán megkockáztatható az, hogy Tamás Attila vonzódása a stílusirányzatok vizsgálatához éppenséggel ennek az egyszerre természet- és szellemtudósi habitusnak a következménye is, hiszen valamelyest explicit és tényszerű vizsgálódásra, mintavételre, már-már kísérletezésre biztosít lehetőséget, s kontrollanyagként szolgál tágabb kontextusok, szemléletmódok, avagy – a szerző egy másik kedvelt kifejezésével élve – „emberi magatartásformák” pontosabb megismeréséhez és megértéséhez. Fontos azonban megjegyezni e ponton, hogy Tamás Attila szerint a nagy műalkotások (mint a *Hajnali részegség*, a *Semmiért Egészen*, a *Jónás könyve*, az *Esti sugárkoszorú*, a *Harmadik szimfónia* stb.) irányzatilag nem homogének és nem reprezentatívak (ám a törekvések bennük is szétszalazhatóak). „A stíluseklektika csak azáltal okozhat esztétikai hiányérzetet vagy zavart, ha nem működik benne (illetve mögötte) valamilyen rendező: az előbbiekhöz hasonlóan magasabb szinten egységesítő erő. Más szóval olyankor, ha a szóban forgó mű szerzőjének többirányú iskolázottságán – esetleg éppen ezzel való hivatkozásán – túl az adott műnek valójában nincs miről vallania.”⁹ S ezekből a mondatokból az is kiderül, hogy a pontos és alapos diagnosztizáláson, a mű szerkezetének logikus felfejtésén, a stílári, poétikai, bölcseleti viszonyításon, szövszerkezetek, hangszekvenciák elemzésén túl ott áll a szellemtudós, aki mindenképpül végül arra kíváncsi, miről „vall” a mű. Hogy Tamás Attila életműve miről vall, annak nem pusztán a nem elhanyagolható mértékű tudományos hasznosság miatt kell újra és újra utánajárni. Járulékos, szinte ajándék tapasztalatként műveinek olvasása a vele való együttgondolkodás során önmagunk megfigyelését is kikényszeríti, kérdéseit nekünk is végig kell gondolnunk, s szellemi nyugtalansága átszáll ránk.

JEGYZETEK

1. Tamás Attila, *Értékteremtők nyomában. Művek, irányzatok, elméleti kérdések*, Csokonai, Debrecen, 1994, 151. (Kiemelés az eredetiben.)

2. Csak még egy példát említve: „Az egyes stílusirányzatok színrelépte ne jelentett volna gyökeresen újat? – erősödhet föl egy talán már korábról érlelődő ellenvetés. Ezeknek a tanulmányozása ne

maguknak a törvényszerűségeknek – vagy legalábbis: ezek döntő részének – tanulmányozását jelentené” (Tamás Attila, *Líra a XX. században*, Tankönyvkiadó, Bp., 1974, 9.)

3. Tamás, *Értéktéremtők nyomában*, 153.

4. Tamás Attila, *Néhány polemikus gondolat a nyelvvel kapcsolatban* = Uő., *Határhelyzetben*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003, 103–131.

5. „A »líra« megjelöléstől a szerző tartózkodik” (uo., 117.).

6. Uo., 129. Kiemelések az eredetiben.

7. Tamás Attila, *Weöres Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1978, 137. Kiemelések az eredetiben.

8. Weöres Sándor, *Egybegyűjtött írások II.*, [h. n.], Argumentum, 2003, 583–585.

9. Tamás Attila, *Értéktéremtők nyomában*, 259.

HERCZEG ÁKOS

„Mindenkitől van mit tanulni”

SZEMÉLYES GONDOLATOK AZ OKTATÓ ÉS ADY-KUTATÓ TAMÁS ATTILÁRÓL

Mindent egybevetve szerencsésnek kell mondanom magam, ha a Tamás Attilához fűződő kapcsolatom kerül szóba, még ha nem is láthattam már az ereje teljében lévő oktatót. Ellenben a centenáriumi évében hétről hétre ott ülhettem utolsó hivatalos, már bőven professor emeritusként megtartott egyetemi kurzusán, a *József Attila élete és művei* címet viselő speciálkollégiumon, amelyen először és utoljára hallhattam, mint ad elő egyik legkedvesebb szerzőjéről az a híresen szigorú tanáregyéniség, akinek valódi kihívást jelentő kollokviumai évekkal a nyugalmazása után is élénken éltek az egykori hallgatók emlékezetében. Szerencsés vagyok, mert nem ültem fel a folyosói szóbeszédnek (ami, mint utóbb kiderült, nem volt teljesen alaptalan, mivel ezen a kurzuson is – szabadon választható tárgyról lévén szó, némiképp rendhagyó módon – voltak, akik megbuktak). Ehelyett a félév végi átlag esetleges leromlásának latolgatása helyett engedtem a kísértésnek, és hagytam, hogy az egyik személyes kedvencemről az egyik legnagyobb hozzáértője beszéljen hetente egyszer, este hattól a tanszéki könyvtár falai közt. Szerencsés vagyok, mert visszatekintve, az egyetemi éveim egyik legmeghatározóbb kurzusán vehettem részt – és nem is elsősorban az átadott ismeretek, az addigi József Attila-képem kitérítése, árnyalása tekintetében, bár ebben sem volt hiányérzetem, hanem inkább a pusztán jelenlét által. Felemelő volt érezni, hogy valami megismételhetetlennek váltam egyszerre részesévé azzal, hogy láttam, átéltem Tamás Attila egészen halkán szóló, már-már az önjelentéktelenítésig lefokozott, mégis megalakuvást nem tűrő irodalomszeretetét, szakmai alázatát; az energiát, amit az előadói szerepben érezhetően nem épp felszabaduló oktató egy számára életbevágóan fontos ügy érdekében mozgósítani volt képes. Úgyszólván megtestesülve láttam, amit már akkoriban jól sejtettem: megerősítést nyert, hogy az irodalom komoly dolog, s csak a legnagyobb odaadással érdemes foglalkozni vele. Mindez szinte tapintható volt az akkori harmadéves magyar szakos számára (akinek egyik legfőbb célja a félév során legalább egyetlen kérdés megfogalmazása volt), miként ez az ethosz, ahogy a fiatalkori József Attila-líra mikroelemzéseit s rajtuk keresztül az életmű belső dinamikáját, alakulását követtük nyomon óráról órára, közelítve az